КОЛОМОЄЦЬ Т. О.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент
Національної академії правових
наук України,
заслужений юрист України,
декан юридичного факультету
(Запорізький національний університет)

ЛЮТІКОВ П. С.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного
та господарського права,
заступник декана
юридичного факультету
(Запорізький національний університет)

УДК 342.9

ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО ОДЕРЖАННЯ ПОДАРУНКІВ ПУБЛІЧНИМИ СЛУЖБОВЦЯМИ: ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНОГО ЗАКРІПЛЕННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

У статті аналізуються положення чинного антикорупційного законодавства, які безпосередньо присвячені обмеженням публічних службовців щодо одержання подарунків. Звертається увага на те, що, незважаючи на певну максимальну наближеність у використанні як регуляторів суспільних відносин заборон і обмежень, їх не варто ототожнювати, оскільки заборони передбачають абсолютне унеможливлення будь-яких діянь з боку особи, тоді як обмеження визначають рамки, межі, ліміти відповідної поведінки особи. Відповідне розмежування є важливим не тільки для юридичної науки під час проведення прикладних досліджень, а й для нормотворення та правозастосування з метою уніфікації нормотворення та правозастосування. Зосереджується увага на тому, що за загальної позитивної оцінки намагань законодавця врегулювати суспільні відносини, безпосередньо пов'язані з обмеженням щодо одержання подарунків публічними службовцями, є чимало дискусійних положень, застосування яких зумовлює проблеми практичного характеру. Автори звертають увагу на використання оцінних положень під час формулювання нормативного визначення подарунка та його різновидів, розмаїття підходів до використання «вартісної ознаки» подарунка під час визначення правил поводження з ним. Виділяється кілька авторських варіантів класифікації подарунків і формулюються пропозиції щодо їх нормативного закріплення. Звертається увага на особливість визначення кола суб'єктів, на яких поширюються обмеження щодо одержання подарунків, і формулюються пропозиції щодо узгодження відповідних положень із положеннями антикорупційного законодавства загалом. Детально аналізується процедурний аспект дотримання обмежень щодо одержання публічними службовцями подарунків і поводження з ними, виокремлюються дискусійні положення й формулюються конкретні пропозиції щодо їх удосконалення.

Ключові слова: *антикорупційне законодавство, обмеження, подарунок, публічний службовець, процедура, пропозиції.*

В статье анализируются положения действующего антикоррупционного законодательства, которые непосредственно посвящены ограничениям публичных служащих в получении подарков. Обращается внимание на то, что, несмотря на определенную максимальную приближенность в использовании в качестве регуляторов общественного поведения запретов и ограничений, их не следует отождествлять, поскольку запреты предполагают абсолютную невозможность любых деяний со стороны лица, тогда как ограничения определяют рамки, границы, лимиты соответствующего поведения лица. Соответствующее разграничение является достаточно важным не только для юридической науки при осуществлении прикладных исследований, но и для нормотворчества и правоприменения. Сосредотачивается внимание на том, что при общей позитивной оценке стремлений законодателя урегулировать общественные отношения, непосредственно связанные с ограничениями по получению подарков публичными служащими, в то же время в наличии много дискуссионных положений, применение которых обуславливает проблемы практического характера. Авторы обращают внимание на использование оценочных понятий при формулировании нормативного определения подарка и его разновидностей, разнообразие подходов к использованию «стоимостного признака» подарка при определении правил обращения с ним. Выделяется несколько авторских вариантов классификации подарков и формулируются предложения по их нормативному закреплению. Обращается внимание на особенность определения круга субъектов, на которых распространяются ограничения по получению подарков, и формулируются предложения по согласованию соответствующих положений с положениями антикоррупционного законодательства в целом. Детально анализируется процедурный аспект соблюдения ограничений по получению публичными служащими подарков, выделяются дискуссионные положения и формулируются конкретные предложения по их усовершенствованию.

Ключевые слова: *антикоррупционное законодательство, ограничения, подарок, публичный служащий, процедура, предложения.*

The article analyzes the provisions of the current anti-corruption legislation, which are directly devoted to restrictions on the receipt of gifts by public servants. Attention is drawn to the fact that, in spite of a certain maximum approximation to the use of prohibitions and restrictions as regulators of public relations, they should not be equated, since the prohibitions imply the absolute impossibility of any acts on the part of the person, while the restrictions determine the limits, limits, limits of the person's behavior. The appropriate delimitation is important not only for legal science in applied research, but also for standardization and enforcement in order to unify rule-making and enforcement. The focus is on the fact that, with the overall positive assessment of the legislator's attempts to regulate social relations, which are directly related to the restrictions on the receipt of gifts by public servants, at the same time, there are many controversial provisions, the application of which leads to problems of a practical nature. The authors draw attention to the use of valuation provisions in the formulation of the normative definition of the gift and its varieties, the variety of approaches to using the “value” of the gift in determining the rules of treatment with him. Several authors' variants of the classification of gifts are distinguished in the work and the proposals on their normative consolidation are formulated. Attention is drawn to the peculiarity of determining the circle of subjects subject to restrictions on the receipt of gifts, and formulates proposals for the harmonization of the relevant provisions with the provisions of the anti-corruption legislation as a whole. The procedural aspect of adherence to restrictions on the receipt and handling of gifts by

public servants is analyzed in detail, discussions are set out and concrete proposals are made for their improvement.

Key words: *anticorruption legislation, restriction, gift, public servant, procedure, proposals.*

Вступ. В умовах пошуку оптимальної нормативної моделі закріплення засад запобігання корупції в Україні, максимального використання ресурсу різноманітних інструментів такого запобігання увага має концентруватися на ґрунтовному дослідженні потенціалу кожного з цих інструментів, серед яких своє чільне місце посідають обмеження в діяльності публічних службовців. Одразу ж варто зазначити, що обмеження передбачають певну «рамкову поведінку», а отже, їх не варто ототожнювати із заборонами, які взагалі передбачають повне унеможливлення будь-яких дій, будь-якої активності. Варто підтримати А.В. Басова в тому, що таке чітке відмежування має бути не тільки у вітчизняній правовій доктрині, а й у законодавстві [1, с. 27], задля усунення термінологічної плутанини, яка, у свою чергу, негативно впливає й на процес тлумачення нормативних положень, і на правозастосування. Отже, чітке розмежування заборон та обмежень дасть змогу відмежувати унеможливлені діяння та «рамкові» діяння (діяння, обмежені певними нормативними «параметрами», «лімітами», «межами»), що безпосередньо має стосунок і до подарунків, пов'язаних із діяльністю публічних службовців. Незважаючи на те що окремі питання проблематики обмежень щодо одержання подарунків відтворено в роботах К.В. Берднікової, М.І. Хавронюка, О.М. Бандурки, В.К. Колпакова, В.В. Доненка, Д.Д. Заброди, Л.Р. Білої-Тіунової, С.В. Ківалова, Г.Й. Ткач, Т.Є. Кагановської, Є.В. Додіна, Є. Невмержицького, М.І. Мельника та ін., усе ж таки комплексно відповідна проблематика, на жаль, і до цього часу поглиблено не досліджувалася, що й актуалізує відповідне дослідження й зумовлює її мету.

Постановка завдання. Мета статті полягає у виокремленні деяких дискусійних питань нормативного визначення обмежень щодо одержання подарунків публічними службовцями й формулюванні можливих варіантів їх вирішення.

Результати дослідження. Так, аналіз вітчизняного антикорупційного законодавства дає змогу виокремити кілька базових дискусійних питань нормативного закріплення обмежень щодо одержання подарунків публічними службовцями. По-перше, нормативна фіксація предмета обмежень, а саме одержання подарунків, відзначається довільністю використання оцінних понять під час формулювання визначення, видового розмаїття. Аналіз положень Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 свідчить про те, що під подарунком законодавець розуміє «грошові кошти, інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які надаються (одержуються) безоплатно або за ціною, нижчою мінімальної ринкової» (ст. 1 Закону) [2], пропонуючи надмірне видове розмаїття зовнішніх форм вияву, в т. ч. й відносно визначених («інше майно»), та прив'язку до вартісних ознак підстав отримання («безоплатно або за ціною, нижчою мінімальної ринкової»). Окрім того, пропонуючи нормативне закріплення т. зв. «дозволених подарунків» (ч. 2 ст. 23 Закону), законодавець передбачає їх відповідність «загальновизнаним уявленням про гостинність» і прив'язку знову ж таки до вартісних ознак («одноразово … вартість яких не перевищує один прожитковий мінімум, а сукупна вартість … протягом року не перевищує двох прожиткових мінімумів …»). Використання оцінних понять дає змогу по-різному тлумачити одні й ті самі нормативні положення в різних випадках правозастосування, що знижує в кінцевому підсумку ефективність запобігання корупції правопорушенням і правопорушенням, пов'язаним із корупцією, зокрема щодо одержання подарунків публічними службовцями. Одночасно й певна визначеність вартісних ознак подарунків на практиці, з огляду на мобільність суспільних процесів, змінність якісних показників останніх, також не виключає підстав для вияву суб'єктивного ресурсу щодо визначення саме цієї ознаки подарунку в кожному конкретному випадку. Більше того, певну плутанину зумовлює й ч. 7 ст. 46 Закону та п. 45 Роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014

стосовно заходів фінансового контролю, затвердженого Рішенням НАЗК від 11.08.2016 № 3 (з наступними змінами та доповненнями), щодо вартісної ознаки подарунків, які підлягають обов'язковому декларуванню публічними службовцями, а саме «… якщо розмір отриманих подарунків … протягом року сукупно перевищує 5 прожиткових мінімумів…» [3, с. 421]. Отже, цікавим є питання відмінності розмірів вартісної ознаки подарунку в частині обмеження щодо його подарунку та обмеження щодо його декларування, хоча, як свідчить аналіз зарубіжного досвіду нормативного закріплення засад запобігання різним виявам корупційних діянь і правопорушень, пов'язаних із корупцією, ресурс обов'язкового декларування подарунків обмежень щодо їх одержання використовується паралельно, доповнюючи один одного, узгоджуючи свої нормативні формати. Отже, вартісна ознака подарунку в поєднанні з використанням оцінних понять під час його визначення, на жаль, створює широкі межі для вияву суб'єктивного розсуду суб'єкта застосування в кожному конкретному випадку вирішення питання дотримання обмежень щодо одержання подарунків [4, с. 59].

По-друге, нормативна модель визначення «рамкової поведінки» публічного службовця щодо подарунку. Аналіз законодавства свідчить про те, що вітчизняний законодавець обрав «заборонно-обмежувальну» модель регламентації відповідних відносин. Тобто ч. 1 ст. 23 Закону передбачає заборону щодо одержання подарунків публічними службовцями, втім ч. 2 цієї самої статті вже передбачає обмеження щодо одержання таких подарунків, тобто межі для одержання т. зв. «дозволених подарунків». Останні, у свою чергу, умовно варто поділити на дві групи: а) абсолютно дозволені, тобто одержання яких дозволено без дотримання будь-яких обмежень (від близьких осіб і такі, що одержуються як загальнодоступні знижки на товари, послуги, загальнодоступні виграші, призи, премії, бонуси); б) дозволені «у визначених межах», а саме: відповідність загальновизнаним уявленням про гостинність і вартісним ознакам з акцентом на періодичність отримання та джерело надходження [5, с. 59]. Такі подарунки можна одночасно поділити на дві групи з акцентом на безпосередній зв'язок із особою, якій подарунок пропонується (надано), а саме: особисті подарунки, а також ті, які пропонуються (одержані) публічним службовцем як вияв гостинності, дотримання традицій налагодження співпраці, тобто службові подарунки (при цьому варто пам'ятати, що такі подарунки не мають бути такими, які можуть певним чином вплинути (або створити враження такого впливу) на публічного службовця в процесі його службової діяльності). Визнати обрану законодавцем модель нормативної регламентації відповідних суспільних відносин ефективною в повному обсязі не можна, оскільки «заборона пом'якшена обмеженням, яке визначене із використанням оціночних понять», створює передумови для суб'єктивного розсуду в процесі правозастосування, у процесі запобігання різним правопорушенням, пов'язаним із корупцією. У цьому аспекті доцільно запозичити позитивний зарубіжний досвід нормативного врегулювання таких відносин із максимальним використанням ресурсу заборони (абсолютного унеможливлення будь-яких діянь), тим самим усунувши підґрунтя для «роздумів про межі дозволеного, рамки поведінки, ліміти діяння тощо». Абсолютна заборона щодо одержання подарунків публічними службовцями, пов'язаних із публічною службовою діяльністю, забезпечить абсолютну визначеність моделей поведінки публічних службовців, усуне будь-які підстави для «дозволених дій», які слугують причиною вчинення правопорушень, пов'язаних із корупцією. Тим більше, що аналіз зарубіжного досвіду нормотворення та правозастосування в зазначеній сфері суспільних відносин свідчить про ефективність використання саме заборонної моделі визначення поведінки публічних службовців щодо одержання подарунків та істотне зниження кількості вчинених діянь відповідного змісту.

По-третє, визначення кола осіб, на яких поширюються обмеження щодо одержання подарунків. Аналіз ст. 23 Закону свідчить, що такі обмеження поширюються не на всіх суб'єктів, на яких поширюються базовий антикорупційний законодавчий акт, а саме поза дією обмежень залишаються особи, які «постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських, або спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного

права незалежно від організаційно-правової форми, а також інші особи, які не є службовими особами та які виконують роботу або надають послуги відповідно до договорів з підприємствами, установами та організаціями» [6]. Ці самі положення дублюються й у примітці до ст. 172-5 Кодексу про адміністративні правопорушення (далі – КпАП) України «Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків». Отже, вищезазначені особи не можуть бути суб'єктом адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 172-5 КпАП України, відповідно, обмеження щодо них не дають стосовно одержання подарунка на потреби дотримання алгоритму дій, визначеного в ст. 24 Закону, у разі виявлення, одержання подарунку. Безперечно, порівняно з особами, визначеними в пп. 1, 2 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014, особи, зазначені в п. 3 ч. 1 ст. 3 Закону, відрізняються специфікою статусу, сфери діяльності, а отже, залишення їх поза увагою законодавцем під час регламентації засад обмежень щодо одержання подарунків є цілком виправданим. Однак водночас виникає питання, чому обмеження щодо використання службового становища та службових повноважень (ст. 22 Закону) на цих осіб поширюються, а обмеження щодо одержання подарунків – ні? Якщо ці особи виконують організаційно-розпорядчі й адміністративно-господарські обов'язки або надають послуги за договором установі та не є службовими особами, вони все ж таки дотичні до «сфери з корупційними ризиками», а отже, незрозумілим є те, чому на них не поширюються відповідні заборони й обмеження. Якщо вони у визначених Законом випадках можуть розглядатися суб'єктами, на яких поширюється антикорупційне законодавство, вони мають бути й суб'єктами, на яких поширюється обмеження спеціального характеру протягом того періоду, протягом якого вони перебувають у «сфері з корупційними ризиками».

По-четверте, закріплення алгоритму дій, спрямованих на запобігання одержаного подарунка. Одразу ж варто зазначити, що, загалом позитивно оцінюючи зусилля законодавця детально визначити послідовність дій, які необхідно вчинити особі в реальній ситуації задля усунення підстав для порушення визначених обмежень, у ст. 23 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014, водночас варто зазначити, що ця стаття містить чимало положень, тлумачення яких передбачає можливість вияву суб'єктивного розсуду суб'єкта застосування. Так, ч. 1 ст. 24 Закону містить алгоритм дій особи, якій надійшла пропозиція щодо подарунку, а саме: 1) відмовитися від пропозиції; 2) ідентифікувати особу, яка зробила пропозицію, якщо це можливо; 3) залучити свідків, якщо це можливо; 4) письмово повідомити про пропозицію безпосереднього керівника або керівника відповідного органу, установи, підприємства, організації, спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції. З 4-х запропонованих дій 2 дії здійснюються, за задумом законодавця, у «разі можливості». При цьому, якщо зі свідками та їх залученням до відповідної процедури більш-менш зрозуміло, з «ідентифікацією особи, яка зробила пропозицію подарунку», чимало питань. Окрім того, уважний аналіз п. 4 ч. 1 ст. 24 Закону не дає змоги з'ясувати чіткі строки для письмового повідомлення особою, яка отримала пропозицію про подарунок, безпосереднього керівника про відповідний факт. Жодних уточнень не містять і роз'яснювальні документи, в т. ч. й Методичні рекомендації щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, затверджені Рішенням НАЗК від 29.09.2017 № 839, що визнати виправданим не можна. Цікавим є те, що законодавець намагається визначити модель поведінки публічного службовця в різних ситуаціях, а саме: у разі надходження пропозиції про подарунок (про це вже зазначалося), у разі «виявлення подарунку у службовому приміщенні чи отримання майна, яке може бути подарунком» (ч. 2 ст. 24 Закону), «виявлення за місцем свого проживання або під час перебування у громадських місцях» (п. 1.2.1 Методичних рекомендацій щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, затверджених Рішенням НАЗК від 29.09.2017 № 839). У прив'язці «подарунку до службового місця публічного службовця обов'язковим є письмове повідомлення останнім свого безпосереднього керівника або керівника відповідного органу, підприємства, установи, організації невідкладно, але не пізніше одного робочого дня» (п. 2 ст. 24 Закону). У «прив'язці» до місця проживання чи перебування в громадському місці публічний службовець зобов'язаний «невідкладно повідомити про це правоохо-

ронні органи» (п. 1.2.1. Методичних рекомендацій НАЗК), щоправда тлумачення терміна «невідкладно» може залежати від багатьох факторів. Отже, до відповідальності до порушення обмежень щодо одержання подарунків можна притягнути у випадку недотримання «встановлених рамкових правил» публічним службовцем: 1) щодо «дозволених подарунків» – стосовно вартісних ознак подарунку; 2) щодо «заборонених подарунків» – стосовно їх зв'язку зі службовою діяльністю особою, з підпорядкованістю особи дарувальника, дотриманням правил поводження з подарунком. При цьому варто зазначити, що будь-який подарунок безпосередньо пов'язаний із правомірними діями публічного службовця, інакше це вже не подарунок, а неправомірна вигода. Варто також звернути увагу й на особливий порядок поводження з т. зв. «офіційними подарунками», тобто «подарунками державі, територіальній громаді, державним або комунальним установам чи організаціям, у яких працюють або які представляють публічні службовці, яким ці подарунки надані» [7], як правило, «під час віршів, урочистостей, інших офіційних заходів» (п. 1.2.1 Методичних рекомендацій НАЗК від 29.09.2017 № 839). Такі подарунки публічний службовець зобов'язаний передати органу, установі, організації за певною процедурою протягом одного місця з дня одержання. Отже, за недотримання відповідної процедури публічний службовець також може бути притягнутий до відповідальності, оскільки має місце недотримання обмежень, визначених в особливому порядку, враховуючи специфіку подарунків і підстави їх отримання. Щоправда, уважний аналіз Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку передачі дарунків, одержаних як подарунки державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді, державним або комунальним установам чи організаціям» від 16.11.2011 № 1195 свідчить про те, що увага безпосередньо приділяється визначенню саме процедури передачі, а ознаки самого подарунка, як і його визначення, відсутні. Цілком логічно, що варто використовувати загальні нормативні положення щодо розуміння подарунку, його ознак, які визначені в Законі України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014, втім «характер подарунків» під час офіційних віршів, урочистостей та інших офіційних заходів може бути різним (квіти, канцелярські прилади тощо). Саме тому бажано було б, ураховуючи специфіку т. зв. «офіційних подарунків», унести відповідні доповнення до Постанови Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 № 1195, яка регламентує порядок передачі «офіційних подарунків» державі, територіальній громаді, підприємству, установі, організації й деталізувати правила поведінки щодо т. зв. «офіційних подарунків» і «подарунків, які надаються всім учасникам протокольних офіційних заходів» з метою виконання публічними службовцями своїх службових обов'язків (квіти, канцелярські прилади тощо) або як заохочення (нагорода) й зорієнтовані безпосередньо на відповідних осіб. Це сприятиме усуненню довільного тлумачення ознак подарунка в кожному конкретному випадку, уніфікації правозастосування загалом. До того ж зарубіжний досвід нормативного врегулювання цього питання свідчить про позитивні тенденції у правозастосуванні саме з урахуванням запровадження визначеності щодо ознак «офіційного подарунку» та його видового розмаїття [8, с. 93].

Варто звернути увагу й на специфіку регламентації ситуації наявності сумнівів у публічного службовця щодо можливості одержання подарунка задля дотримання вимог «спеціальних обмежень». Аналіз законодавства України свідчить про те, що в разі наявності таких сумнівів публічний службовець має право (а не обов'язок) звернутися в письмовій формі для одержання консультації із цього питання до територіального органу НАЗК (ч. 5 ст. 24 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014, п. 1.2.1 Методичних рекомендацій НАЗК від 29.09.2017 № 839). Це виглядає цілком логічним, однак невизначеними залишилися строк, протягом якого публічний службовець може реалізувати відповідне право, а також незрозумілим є алгоритм дій у випадку, коли публічний службовець письмово повідомив безпосереднього керівника про пропозиції подарунка, подарунок уже передано до уповноваженої особи, а територіальний орган НАЗК надає роз'яснення про можливість одержання відповідним публічним службовцем подарунка.

Висновки. Отже, узагальнюючи все вищезазначене, варто констатувати, що загалом законодавець визначив моделі поведінки публічних службовців щодо одержання подарун-

ків, обмеження щодо одержання ними подарунків. Утім задля усунення проблемних питань, пов'язаних із тлумаченням положень, безпосередньо присвячених обмеженням щодо одержання подарунків публічними службовцями, доцільним убачається вдосконалення положень визначення подарунка, нормативного закріплення різновидів подарунка та особливих ознак кожного виду, узгодження положень щодо суб'єктного складу відповідних правовідносин із положеннями антикорупційного законодавства України, а також деталізація деяких процедурних аспектів поводження з подарунками з боку публічних службовців.

Список використаних джерел:

1. Басов А.В. Поняття «обмеження» як юридична категорія: теоретичний аспект / А.В. Басов // Адміністративне право і процес. – 2013. – № 1 (3). – С. 27–33.

2. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056 (з наступними змінами та доповненнями).

3. Роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону України від 14.10.2014 року «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю : Рішення НАЗК від 01.08.2016 № 3 (з наступними змінами та доповненнями) // Державне регулювання антикорупційної діяльності. Законодавство. Коментар. Роз'яснення / за заг. ред. О.С. Саєнка, за наук. ред. М.І. Хавронюка. – К. : Юрінком Інтер, 2017. – С. 390–433.

4. Коломоєць Т.О. Поняття «подарунок» у вітчизняному антикорупційному законодавстві: питання нормативного визначення та видового розмаїття / Т.О. Коломоєць // Інтеграція юридичної науки і практики як основа сталого розвитку вітчизняного законодавства : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24–25 листопада 2017 року). – Дніпро : Дніпропетровський гуманітарний університет, 2017. – С. 56–60.

5. Коломоєць Т.О. Указ. праця.

6. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056 (з наступними змінами та доповненнями).

7. Про затвердження Порядку передачі подарунків, одержаних як подарунки державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді, державним або комунальним установам чи організаціям : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 № 1195.

8. Гулидов П.В. Новые правила получения подарков лицами, заменяющими муниципальные должности, и муниципальными служащими / П.В. Гулидов // Практика муниципального управления. – 2014. – № 5. – С. 92–97.